

МРНТИ: 15.81.21

10.51889/1728-7847.2023.1.74.032

Н.С. Жумашева¹, А.М. Утешкалиева¹, Г.Ж. Токашова², Т.К. Камеденова¹

¹Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан

²Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
Ақтау, Қазақстан

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСТЕРІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Мақала қазіргі мектептердегі инновациялық қызмет процесінде туындайтын психологиялық-педагогикалық мәселелерді талдауға және сипаттауға арналған. Инновациялық қызметтің сипаттамасын сипаттау және оларды мектептің білім беру ортасының жағдайымен салыстыру қарастырылады.

Инновациялық процестердің тиімділігі мәдени-білім деңгейіне және ұжымдағы психологиялық көңіл-күйге байланысты. Тұлғалық мәдени дамуға бағытталған басшының басты міндеті-сәттілік жағдайларын жасау. Тұрақты ынталандыру. Осындай мәдени дұрыс басқару стратегиясы білім беру бағдарламаларын, технологияларын құруға ықпал ете алады.

Мақалада педагогикалық ұжымдардың инновациялық белсенділігінің психологиялық шарттары: ұжымдардың өзгерістерге бағдарлануы, олардың инновациялық қызмет міндеттерін шешуге этикалық дайындығы, осы қызметтің шарттарын қабылдаудың позитивтілігі, инновациялық қызметті басқарудың мәдени әдістерін қолдануға және инновацияларды сырттан қабылдауға дайын екендігі көрсетілген, бұл тұтастай алғанда олардың осы қызметке дайындығын анықтайды.

Кілттік сөздер: инновация, психологиялық басқару, психологиялық білім беру, инновациялық қызмет.

Жумашева Н.С.¹, Утешкалиева А.М.¹, Токашова Г.Ж.², Камеденова Т.К.¹

¹Атырауский университет имени Х.Досмұхамедова

²Каспийский университет технологии и инжиниринга имени Ш.Есенова

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПРОЦЕССАМИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация

Статья посвящена анализу и описанию психолого-педагогических проблем, возникающих в процессе инновационной деятельности в современных школах. Представлено описание характеристик инновационной деятельности и их сопоставление с условиями образовательной среды школы.

Эффективность инновационных процессов зависит от культурно-образовательного уровня и психологического настроения в коллективе. Главной задачей руководителя при культуре, направленной на индивидуальное развитие является создание условий, ситуаций успеха. Постоянное стимулирование. Именно такая культура при правильной стратегии управления может способствовать созданию образовательных программ, технологий. В статье показано, что психологическими условиями инновационной активности педагогических коллективов являются: ориентированность коллективов на изменения, их этическая готовность к решению

задач инновационной деятельности, позитивность восприятия условий данной деятельности, готовность к использованию культурных способов управления инновационной деятельностью и восприятию новшеств извне, что в целом определяет их готовность к данной деятельности.

Ключевые слова: инновация, психологический менеджмент, психологическое образование, инновационная служба.

N.S. Zhumasheva¹, A.M. Uteshkaliev¹, G.Z. Tokashova², T.K. Kamedenova¹

¹*Atyrau University named after H.Dosmukhamedov*

²*Caspian University of technology and engineering named after Sh.Yessenov*

THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL MANAGEMENT OF INNOVATIVE EDUCATIONAL PROCESSES IN THE PRIMARY SCHOOL

Abstract

The article is devoted to the analysis and description of psychological and pedagogical problems arising in the process of innovative activity in modern schools. The description of the characteristics of innovative activity and their comparison with the conditions of the educational environment of the school is presented. The effectiveness of innovation processes depends on the cultural and educational level and psychological mood in the team. The main task of a manager with a culture aimed at individual development is to create conditions, situations of success. Constant stimulation. It is such a culture, with the right management strategy, that can contribute to the creation of educational programs and technologies. The article shows that the psychological conditions of innovative activity of pedagogical collectives are: the orientation of collectives to change, their ethical readiness to solve the tasks of innovative activity, the positive perception of the conditions of this activity, the willingness to use cultural methods of innovation management and the perception of innovations from the outside, which generally determines their readiness for this activity.

Keywords: innovation, psychological management, psychological education, innovative service.

Кіріспе. Қазіргі уақытта білім беру процесінің дамыту бағдарламаларының бірі керемет дамыған өмірге бейімді адамды дайындайтын мектеп құру. Білім беру жүйесі уақыт талабына сай болуы тиіс. Осы орайда жазылып отырған мақала мазмұны бастауыш сынып мұғалімі психологиялық әдістерді практикалық жағдайларда қолдана білу маңыздылығына тоқталады. Психологиялық әдістерді әр оқушыға жеке қолдана білуі керек; сабақта және сыныптан тыс уақытта диалог ұйымдастыра білуі, мектеп қызметіне инновация енгізе білуі керек.

Жаңа мектептің негізгі міндеттерінің бірі-мұғалімнің ойлауының авторитарлығынан арылу: сабақ барысында оқушының мұғаліммен бір деңгейде болуын қамтамасыз ету керек, осылайша баланың өзін және қоршаған әлемді дұрыс бағалауға мүмкіндігі болады.

Қазіргі психологиялық және педагогикалық орта инновациялық білім беру әдістерін үнемі қолдануды талап етеді. Әр мұғалім нормативтік құжаттарға, әдістемелік әдебиеттерге, практикалық тәжірибеге және балалар психологиясының біліміне сүйене отырып, өзінің оқыту жолын таңдайды.

Білім берудегі инновациялық процесс- білімнің жаңа мазмұны мен ұйымының қалыптасуы мен дамуын көрсететін инновациялар негізінде білім беру жүйелерін дамыту, білім беру практикасын жетілдіру процесі.

Психологиялық білім беруді басқаруға арналған басылымдарда орын алатын негізгі ұғымдарды анықтаймыз.

"Инновация-бұл белгілі бір тұлға үшін жаңа идея. Идея объективті түрде жаңа ма, жоқ па, маңызды емес. Біз оны оның ашылуынан немесе алғашқы қолданылуынан өткен уақытта анықтаймыз" [1].

Педагогикалық инновация – жаңа педагогикалық процестерді басқару тәжірибесіндегі оқыту, тәрбиелеу болып саналады. Инновация-бұл білім беру мекемесіндегі жаңалықтардың алғашқы толық іске асырылуы. Инновация-бұл мектепте, училищеде, осы аймақта енгізілген, үлгі ретінде қалыптасқан инновацияға бағытталған жаңалық. Инновациялық қызмет-білім берудің белгілі бір деңгейінде инновациялық процесті қамтамасыз ету бойынша қабылданатын шаралар кешені, сондай-ақ осы процестің өзі.

Т.И. Шамова, М.М. Поташник, Н.Т. Капустин [2]. сынды ғалымдар мектептің біртұтас дамуы тұрғысынан инновациялық процесті басқару жан-жақты жүргізілуі керек және келесі аспектілерді қамтуы керек деп санайды:

- инновациялық-педагогикалық қызмет үшін алғышарттар жасауға бағытталған педагогикалық кадрлармен жұмыс;

- оқушылардың қызығушылықтары мен білім беру қажеттіліктерін зерделеуді және есепке алуды, балаларды болып жатқан өзгерістерге бейімдеу үшін жағдай жасауды көздейтін оқушылармен жұмыс;

- ата-аналармен мектепте енгізілетін жаңалықтарға отбасының оң көзқарасын қалыптастыруға және ата-аналарды инновациялық процеске қатысуға тартуға бағытталған жұмыс;

- мектепте бар ресурстарды барынша пайдалану мақсатында мектепшілік басқарудың жиынтық субъектісінің жұмысын жетілдіру;

- қоғамның білім беру қажеттіліктерін барынша толық қанағаттандыру және мектепке қосымша ресурстар тарту үшін қоршаған ортамен байланысты жүзеге асыру;

- инновациялық қызметті бақылауды, талдауды және реттеуді жүзеге асыру;

- инновациялық қызметті ақпараттық қамтамасыз етуді жүзеге асыру.

Зерттеу әдістері .

Бірінші әдіс әр оқушының сабақ бойы белсенді әрекетін қамтиды. Бірте-бірте жаңа материалды зерттеу процесіне тереңірек үңіле отырып, бала алынған ақпаратқа және білімді қолданудың нақты тәжірибесіне өзінің көзқарасын қалыптастырады.

Екінші әдістің негіздемесі әр оқушы нәтижеге жауап беретін командалық жұмыс. Бала оқыту процесіндегі басқа адамдармен қарым-қатынас жасау арқылы оң нәтижелерге қол жеткізуді үйренеді. Былайша айтқанда іс жүзінде қарым-қатынас және командада жұмыс істеу дағдылары қалыптасады. Сонымен бірге өз көзқарасын ашық түрде дәлелдеу мүмкіндігі туындайды. Оқу процесі келесі әрекеттерді қамтуы мүмкін: Шығармашылық жаттығулар; топтық тапсырмалар; оқытудың ойын түрі; экскурсия түріндегі сабақтар; ақпараттық компьютерлік технологияларды қолданатын тапсырмалар. [3]

Бұл әдістер бастауыш сынып мұғалімінің жұмысындағы дәстүрлі және инновациялық қызмет әдістерінің үйлесімі, оқушыларды мұғалім қойған міндеттерді шешуге шығармашылықпен ойлауға, талдауға және жақындауға шақырады, ал мұғалімге оқу процесін басқаруға мүмкіндік береді. Бұл жерде кәсіби деңгейін арттыру; тәлімгердің жеке басын дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасау; оқу міндеттерін шешудің ең тиімді әдістерін таңдау; педагогикалық процесті басқару және нәтижелерді үлкен сенімділікпен болжау сияқты мәселелер қарастырылады.

Оқу процесінде өзекті және перспективалы әдістердің ішінде ең маңыздысы ойын әдісін атауға болады. Баланың қабілеттерін дамытады және құрдастарымен және мұғалімдермен қарым-қатынас жасауға үйретеді. Ойын оқушыға сабақты үйренуге және бекітуге көмектеседі. Көптеген комбинаторлық ойындар есептерді шешуде жылдам тиімділікті үйретеді және аналитикалық қабілеттерін дамытады.

Проблемалық оқыту. Сабақта зерттеу қызметі түрінде болады. Тапсырма түрінде проблемалық жағдай жасалады. Тапсырмалар қиындыққа байланысты қол жетімді болуы керек және балалардың танымдық қабілеттерін ескеруі керек. Жұмыс барысында білім алушылар ақпаратты игеріп қана қоймай, жаңа білім алуға қосылады.

Жоба. Жобада жұмыс істеген кезде оқушылар мұғалімнен емес, жаңа фактілер туралы өздері біледі. Жобалық іс-шаралар компьютерлік технологиялармен бірге оқушылардың әлеуетін ашуға шексіз мүмкіндіктер береді, мектеп оқушыларын зерттеушілерге айналдырады және

оларды эмоционалды түрде зарядтайды. Компьютер, интерактивті тақта жобалық технологияға көмектеседі-тек сабақтарда ғана емес, сонымен қатар сабақтан тыс уақытта да қолданылады.

Интеграция әдісі. Әр баланың қабілеттерін дамытуға және оларды әрі қарайғы іс-әрекетте сәтті қолдануға ықпал етеді. Бір сабақта алған білім екінші сабақта қолданылады, соның арқасында балалар пәндер арасындағы нақты байланыстарды көре бастайды

Қабылдау синквейн оқушыға мәтінді тиімді талдауға және мәтінді оқу және жазу арқылы ақпаратты қорытындылауға мүмкіндік бере алады. Жазушы әрқашан белсенді және сыни тұрғыдан ойлайды. Синквейн әдісі бес жолдан кейін қарастырылып отырған мәселеге қатынасты анықтауға мүмкіндік береді. Бір сабақ барысында оқушылар мәтіндер жасайды және оларды бағалайды.

Мұндай сабақтар кезінде қадамдық тапсырмаларды нақты тұжырымдап, оқушыларға арналған тақырыптарды ойластыруды талап етеді. Оқушылар еркін тақырыппен жұмыс жасай отырып, тапсырманы өте жақсы орындайды. Еркін тақырыпты салыстыруға және барынша толық және мазмұнды сөйлеуге мүмкіндік береді. Синквейн жазу алгоритмі бірінші жолдағы тақырып бір сөз (зат есім) деп аталады. Тақырыптың қысқаша сипаттамасы екінші жолда (сын есімдер) орын алады. Үшінші жолдың үш сөзі – әрекетті тақырып форматында сипаттау үшін (етістіктер, мүшелер). Автордың тақырыпқа қатынасы төрт сөзден тұратын төртінші жолды көрсетеді. Бесінші жолда тақырыптың мәнін жеткізетін синоним немесе метафора қолданылады. [4].

Қарапайым тілмен айтқанда, білім алушы жинақталған тәжірибені практикалық іс-әрекетке аударуға ғана емес, сонымен бірге белгілі бір шығармашылық әлеуетке және өзін-өзі дамыту қабілетіне ие болатын білім мен дағдыларды меңгереді. Білім берудегі инновациялар өзгеретін әлеуметтік-мәдени, саяси және технократиялық өзгерістерге әлеуметтік сұранысқа жауап ретінде көрінеді.

Мектепте инновацияларды енгізу себептері: цифрлық технологиялардың таралуы; ғаламдық желі мен БАҚ-тың дамуына байланысты кең ақпараттық өріс екені белгілі. Білім беру үрдісін басқаруда баланы оқыту мен тәрбиелеудегі жеке көзқарас маңызды болып саналады. Бұл орайда білім үрдісін басқаруда әлемнің жағымды, гуманистік бейнесін қалыптастыру; белгілі бір сәттілік пен бәсекеге қабілеттілікті қажет ететін мәселелер қазіргі өмір талабы болып саналады.

Мектептегі оқытудың инновациялық әдістері-бұл белгілі бір білім көлемін игеру ғана емес, сонымен қатар қызметтің әмбебап тәсілдерін игеру, баланы өзінің шығармашылық қабілетіне және тиімді әрекет ету қабілетіне сүйене отырып, кейіннен өзі құра алатын және өзгерте алатын әдістер арқылы міндеттер мен мәселелерді шешуге үйрету.

Бүгінгі таңда мектептегі инновациялық жұмыс өте алуан түрлі. Осындай жұмыстардың түрлеріне тоқталсақ: мультимедияны оқу іс-әрекетінде қолдану (мультимедиялық проекторлар, интерактивті тақталар, планшеттер және т.б.); ақпараттың жаңа көздері (электрондық кітапханалар, желі ресурстары, оқу әдебиеті қорын қазіргі ғылымның шындығын көрсететін жаңа құралдармен жаңарту); цифрлық технологияларды белсенді қолдану (бейне-презентациялар мен мастер-класстар. Бұл инновациялық жұмыстар мұғалімге сабақты жоспарлауға және уақытты үнемдеуге көмектесетін арнайы оқыту бағдарламалары мен инновациялық педагогикалық әдістер. Мектептегі инновациялық қызметтің жалпы тенденциясын көрсетеді. Міне осындай инновациялық жұмыстар оқушының шығармашылық бастамасына және мәселенің шешімін өз бетінше іздеуге бағытталған. [5]

Модульдік оқытуда білім көлемі схема бойынша игерілетін маңызды блоктарға (модульдерге) бөлінеді: мұғалім белгілі бір ақпарат блогын береді, содан кейін оны практикада қолданады (зертханалық жұмыстар, семинарлар, семинарлар, пікірталас сабақтары және т.б.), содан кейін бағалау блогы (бақылау, сынақтар).

Модульдік технология қашықтықтан оқытуда, білім массивтері мен оларды бағалаудың нақты жүйесі қажет болған кезде әсіресе перспективалы болып табылады.

Модульдік технология өзінің қатаң құрылымдылығына байланысты қазіргі заманғы қаныққан ақпараттық өрісте әсіресе пайдалы болып көрінеді.

Кейс әдісі. Бұл тәсілмен студенттерге мәселені шешу жолдары берілмейді, оқушылар мұндай шешімдерді іздеуде мүмкіндігінше тиімді әрекет етуге мәжбүр. Қыздарға арналған үй шаруашылығындағы осындай сабақтың мысалы: сыныпты топтарға бөлу, әр топқа бірдей

өнімдер жиынтығын беру, Интернетке шығу, аспаздық кітаптармен қамтамасыз ету, қолда бар уақытты ескере отырып, дәмді тағам дайындауды ұсыну. Жеңімпаз топты жариялаған жөн.

Сабақ-экскурсия. Бастауыш мектеп жасындағы балалар әлі де өздігінен есте сақтауға және жарқын және есте қаларлық нәрсені бағалауға бағытталғандығына байланысты бастауыш мектеп үшін ерекше қызықты болуы мүмкін.

Сабақ-пікірталас, пікірталас. Топтардағы оқушылар қандай да бір мәселенің шешімін ұсынады, бірде-бір нұсқа қабылданбайды, көптеген пікірлерден ең керемет гипотезалар туады.

Мастер-класс. Әсіресе еңбек, сурет салу, мүсіндеу және т.б. сабақтарында жақсы болады.

Сабақ-рөлдік ойын. Біз барлық оқу пәндеріне қолданамыз, оның шығармашылық әлеуеті іс жүзінде ерекше болып табылады.

Сабақ-модерация. Оқушыларға белгілі бір оқу мәселесіне арналған ақпараттық парақ ұсынылады. Ақпараттық парақта қателер бар, оқушыларға оларды тауып, соны түзету ұсынылады.

Инновацияға негізделген мектептің дамуы күрделі және ұзақ процесс болып табылады. Оның құрылысы сөзсіз стратегиялық сипатқа ие болады және тиісті басқару стратегиясын қажет етеді. Инновациялық стратегияны таңдау-маңызды бағыттарды анықтау, ұйымның басымдықтарын, даму перспективаларын таңдау және оларға қол жеткізу үшін қажетті іс-шаралар кешенін әзірлеу бойынша мақсатты қызмет. Ол мемлекеттің білім беру саясатымен, әлеуметтік тапсырысымен, аймақтық және жергілікті ерекшеліктерімен анықталады және білім беру жүйесі мен қоғамның жағдайына байланысты өзгеруі мүмкін.

Білім беру кеңістігін қайта құру стратегиясы білім беру жүйесінің дамуын басқарудың тұжырымдамалық тәсілдерін көрсететін жалпы көзқарастарды сипаттайды. Поташник М.М., Лазарев В.С. мектепті дамыту стратегияларының келесі негізгі топтарын ажыратады: [6].

1. Мектеп өмірінің жекелеген учаскелерін жақсартуды, жаңартуды, жеке нәтижелерге қол жеткізуді көздейтін жергілікті өзгерістер стратегиясы. Бірнеше кешенді өзгерістерді жүзеге асыруға бағытталған модульдік өзгерістер стратегиясы. Бұл стратегия көптеген орындаушылардың әрекеттерін үйлестіру қажеттілігі туындауы мүмкін модульді құрайды. Бұл стратегия мектеп өмірінің көптеген салаларын қамтиды, сондықтан инновациялық процеске педагогикалық ұжымның едәуір бөлігін тартады, ресурстармен қамтамасыз ету процесін (кадрлық, материалдық, ақпараттық) бұрынғыға қарағанда қиындатады.

Білім беру мекемесін толық қайта құруды көздейтін жүйелі өзгерістер стратегиясы қызметтің барлық компоненттеріне (мақсаттары, мазмұны, ұйымдастырылуы, технологиясы және т.б.), барлық құрылымдарға, байланыстарға, буындарға, учаскелерге әсер етеді. Ол мектептің мәртебесі өзгерген кезде немесе терең дағдарыс, тоқырау жағдайында мектепті түбегейлі жаңарту жолы ретінде жүзеге асырылады. Бұл стратегия терең өзгерістерді, өзгерістердің біртұтас жүйесін жүзеге асыруға, бүкіл мектеп ауқымындағы инновациялық процесті реттеуге, бүкіл педагогикалық ұжымды жүйелік өзгерістерге тартуға мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесіндегі инновациялық процестердің екі түрі бар: [7].

Бірінші түрі-бұл көбінесе өздігінен пайда болатын инновациялар. Инновацияға қатысушылардың инновациялық процесті жүзеге асырудың шарттары, құралдары мен жолдары туралы алдын ала ақпарат берілмейді.

Екінші түрі-пәнаралық сипаттағы ғылымға негізделген. Мақсатты қызметтің өнімі болып табылатын білім беру жүйесіндегі инновациялар. Әдетте мұндай инновацияларды ұйымдастырушыларға білім беру саласындағы әртүрлі мамандар-ғалымдар, сарапшылар, оқу орындарының басшылары және т.б. жатады.

Инновациялық процестің ерекшелігі-бұл инновация *өтетін кезеңдердің белгілі бір құрылымында көрінетін оның циклдік сипаты.*

Инновациялардың толық өмірлік циклі келесі кезеңдерді қамтиды:

пайда болуы, өсу, жетілу, игеру, тарату, қанықтыру, кәдеге жарату, дағдарыс, аяқтау.

Инновацияларды тарату:

- таратуға дайындық;
- инновациялар туралы хабардар ету;
- инновацияларды игеруді қолдау;

- инновациялардың таралуы мен дамуын талдау.

3. Инновацияларды игеру:

- білім беру қызметін талдау және өзгерістер қажеттілігін анықтау;

- жаңашылдықты іздеу;

- инновацияларды бағалау және таңдау;

- білім беру жүйесінің қажетті болашағын жобалау;

- инновацияларды енгізу;

- өзгерістер нәтижелерін талдау және бағалау;

- инновацияларды институттандыру.

Білім беру қызметі.

Қорытынды.

Жоғарыда айтылғандардың барлығын ескере келе, білім беру процесін басқару, біріншіден, оның тұтастығын сақтауды және компоненттерге әсер ету мүмкіндігіне әсер етеді. Екінші жағынан, тиімді жұмыс істеуді қамтамасыз етеді.

Бұл жерде көрсеткіші білім беру процесінің мақсаттарына қол жеткізу болып табылады. Осылайша, білім беру процесін басқару-бұл оның құрылымдық компоненттеріне және олардың арасындағы байланыстарға әсер етудің мақсатты, жүйелі ұйымдастырылған процесі, олардың тұтастығы мен функциялардың тиімді іске асырылуын, оның оңтайлы дамуын қамтамасыз етеді.

Инновациялық процесті тиімді басқару инновациялық механизм арқылы жүзеге асырылады. Инновациялық механизм - бұл инновациялық қызметті сәтті жүзеге асыруға және оның нәтижелерінің тиімділігін арттыруға ықпал ететін ұйымдастырушылық, басқарушылық, қаржылық-экономикалық, құқықтық, ақпараттық, техникалық және моральдық-психологиялық факторлардың жиынтығы (олардың өзара байланысы мен өзара әрекеті).

Инновациялық тетіктің элементтері (құрамдас бөліктері): инновациялық заңнама; инновациялық қатынастардың ұйымдастырушылық нысандары; инновациялар нәтижелерінің тиімділігін басқару, қаржыландыру және бағалау әдістері; инновациялық белсенділікке әсер етудің моральдық-психологиялық әдістері; инновациялық процесті ақпараттық-технологиялық жарақтандыру шаралары және т.б.

References

1. Rogers, E. M. (2003). *Diffusion of innovations (5th ed.)*. New York: Free Press.
2. Shamova T.I., Tretakov P.I., Kapýstin N.P. *Úpravlenie obrazovatelnyimi sistemami: ýcheb. posobie dlia stýd. vyssh. ýcheb. zavedenu/ Pod red. T.I. Shamovoi. - M.: Gýmanit. izd. tsentr VLADOS, 2001. - 285 s*
3. N.S. Ahtaeva A.I. Abdigapbarova Z.N. Bekbaeva *BASQARÝ PSIHOLOGIIaSY Oqý quraly*
4. *Almaty «Qazaq ýniversiteti» 2018*
5. Ýmbitaliev A.D. «Basqarý psihologuasy»: oqý quraly / A.D. Ýmbitaliev, K.B. Satymbekova, Ğ.E. Kerimbek / *Almaty: Ekonomika, 2017. - 464 bet*
6. Potashnik M.M., Lazarev V.S. (red.) *Úpravlenie razvitem shkoly. Posobie dlia rýkovoditelei obrazovatelnyh ýchrejdenu. — M.: Novaia shkola, 1995.6. Harisova, L.A. Innovatsionnye protsessy v obem obrazovanu//Problemy sovremennogo obrazovanua. - 2018.*
7. Býrganova, L. A. *Teorua ýpravleniua: Ýchebnoe posobie. - M.: NITs INFRA-M., 2019. - 160 s.*